

Uluslararası Uyghur Araştırmaları Dergisi, Sayı: 1/1 2013, Sayfa: 145-151.
Xelqara Uyur Tetqiqati Jurnali, San: 1/1 2013, Sehipe: 145-151.
International Journal of Uyghur Studies, Volume: 1/1 2013, Page: 145-151.

MOLLA B LAL NAZİM VE UNİ DASTANLAR HEQQİDE*

Ma fîret Kemal YUNUSO LU**

Q S Q ÇE MEZMUN

Uyur xelqi uzun tarixiy tereqqiyat ceryanida tatliq-aççiq sergüze tilerni ba idin keçürdi. Uyurniñ öz xelqi bilen teqdirda munevver edip qiz-yigitleri qelemler bilen bu keçmi lerni evladlar a qalduru ni unutmidu. Mu u munevverlerimizdin biri 19-esirniñ axirqi mezgilide ya ap ötken il ar pikirlik a'ir, edip Molla Bilal Bin Molla Yüsüp Nazimdur. İlim ve aydinliq yolida bir ömür küre qilip ötken air qoli a qelem alip xelqniñ qehriman i -izlerini yazip qalduru ni bir burç dep bilgen. Nazim, 19-esir Uyur edebiyat sehneside çaqni an bir çolpandur. Uniñ eserleri tarixi rialliqni eks ettürgenliki bilen Uyur tarixi üçün, eyni vaqittiki edebi tilni ipadilep bergenliki bilen Ça atay devridin keyinki Uyur edebi tili üçün bekmu qimmatlik edebi materyal bolup hesaplınıdu. Bu maqalida Molla Bilal Nazimniñ hayati ve uniñ eserleri bolupmu, dastanlari heqqide qisqice toxtilip ötü meqset qilindi.

Açquç Sözlər: Molla Bilal Nazim, li Qoz ila'ni, ezelyat, azat Dermülki Çin, Ça'ni moza Yüsüp xan, Nazugum

145

MOLLA B LAL NAZİM AND HIS EPICS

ABSTRACT

Uyghur people in their long history have experienced many bitter or sweet events. This history was written by many of the most educated Uyghur academics, men and women who felt that it was their responsibility to pass on the legacies. Among them, was a renowned poet and scholar Molla Bilal Bin Molla Yusuf Nazim, born in the 19th century. Nazim was a star on the Uyghur literature stage in the 19th century. His works are considered valuable material as they not only reflected the reality of historic events at the time, but also made a huge contribution to the Uyghur literary language during the period after the diminishing of the Chaghatay. This article is about the life, literature and especially the epics of Molla Bilal Nazim.

Keywords: Molla Bilal Nazim, li rebellion, Ghezelyat, Ghazat Dermulki Chin, Chang moza Yüsüp xan, Nazugum.

* Molla Bilal Nazimniñ qačan tu ul anliqi bilen munasivetlik uçur yéqinqi yillar a qeder tala tarti içide idi. Amma Molla Bilal bilen munasivetlik témilarda izdengen alimlar alip bar an etrapliq tek ürü ler arqilik uniñ 1925- yilida tu ulup, 1900 yili ölgenlikini muqimla turu qa bolidu, dep qaraymiz.

** Yrd. Doç. Dr., Beykent Üniversitesi, ktisadi ve dari Bilimler Fakültesi, stanbul - TÜRK YE, E-posta: magfiretyunusoglu@beykent.edu.tr.

1. airniñ Hayati

Molla Bilal Uy ur edebiyatiniñ ataqlıq vekilleridin biri. U 1825-yili, ulca ehriniñ Qazançı mehelleside tu ul an bolup, qol hünerven mozduz Yusuf akaniñ ikki o lidin biri. Yusuf aka imkaniyétiniñ barıçe o ullari Bilal bilen Calalni a zida ilmi bar ki ilerdin bolup yéti türü ke tiri qan ve ulcadiki mekteplerde, medreselerde oqutqan. Epsuski Yusuf aka o ullariniñ yétirilip birer âlim bol anlıqını köreligidek uzun ya iyalmi an, Bilal ve Calal ösmürlük ça idila atasidin ayrılıp qal an. Balalar kiçik turupla öz turmu ini özleri qamda qa mecbur qal an. uniñ bilen, Bilalniñ capalıq hayati ba lan an, ömrüniñ axir içe qiyinçiliq içide ya i an.

Bezi menbelerge qari anda Bilal Orta Asyaniñ bilim merkezleridin Semerqend ve Buxaradiki me hur bilim yurtlarida oqu ni arzu qil an bolsimu imkaniyeti yar bermigenlik tüpeyli bu arzusi a yételmigen, lékin a u qiyin araittım tiri ip tirma ip qol a keltürgen pütün puresetlerdin yax i paydilini, özini yétildürü üçün köp küç serp qil an (Avudov 2004:88).

Molla Bilal ya i an tarixi devirde, ulca medeniyet merkezleridin biri idi. uña ulcadiki medreselerde, mekteplerde Uy urçe, Parsçe ve Erepçe qedimi kitaplarni tépip oqu ili bolatti. Molla Bilal, Beytullah medresesinde oqu an ça laridila Parsçe ve Erepçe tillarni nahayiti yax i öngengen, Orta Asyaniñ, ran ve Erep airleriniñ iirlerini, tarix kitaplarini qétirqinip oqu an ve tehliil qil an idi. Bolupmu Firdevsi, Cami ve Navayiniñ eserleriniñ Bilal Nazimniñ edebi qabiliyétiniñ yétili ide ve icadi hayatida nahayiti muhim rol oyna anlıq melum (Avudov 2004: 88).

Bilal Nazim, özini bilim yolida yétildürü bilenla qalmay igelligen bilimini xelq bilen ortaqla turu nimu bilgen. Téxi ya ça laridila icadiyet bilen u ullanip yaz an iirleridin *ezelyat* atlıq bir iirler toplamini meydan a keltürgen. air bir yaqtan icadiyet bilen u ullansa bir yaqtan heçiqi ilim insaniniñ qılı qa tégi lik i leridin biri bol an, bilimni téximu köp ki ige yetküzü ke, téximu köp ki iniñ paydilini i üçün küç çiqari qa tiri qan. Xelqniñ öz tarixini bili i kéreklikige alahide ehmiyet bergen air, u ça larda keñ tarqal an *Tezkire-i Bu raxan*, *Tarixi Re idi*, *Tezkere-i Ezizan*'ga ox a veten tarixi a ait kitaplarni özi oqup paydinipla qalmay, köçürüp, köpeytip tarqatqan (Avudov 2004:89).

Buniñ bilen birge, Uy ur xelq qo aqlari, dastanlari, tarixi veqeler bilen munasivetlik matéryallarni topla , yi i i lerinimu sadaqetmenlik bilen i legen. Bolupmu Rus général Pantusov bilen tonu qandin kéyin, Uy ur xelq edebiyatiniñ tonulu i ve saqlinip qeli i üçün köp küç serp qil an. Pantosov ne ir qil an *Tarançı Nax alari* (1890), *Tarançilarniñ Obrazlıq Edebiyatı* (1909) a ox a kitaplarniñ dünya a kéli ide Bilal Nazimniñ töhpsini sel ça la qa bolmaydu (Avudov 2004:89).

Yene bir tereptin uniñ vetenperver, xelqsöyer bir ziyali ikenlikinimu hayatidiki veqelerden körüval ili bolidu. Pantusov, 1877-81- yillarida ne ir qil an¹ *azat Dermülki Çin* dastaniniñ birinci qismi a bir *Kiris Söz* yaz an bolup, bu kiri sözde, eserniñ aptori Bilal Nazimni hem Çin müstebitlerige hem Ruslar a qar i uru qa qatna qan dep yazidu (Nazim, 1880: Kiri söz). Heqiqetenmu airniñ pütün icadiyet hayatida, hökümlarniñ li xelqi üstiden elip bar an deh etlik ézi ige qar i turup, zulum a qar i kötürülgen xelq qoz ilañini qolli anlıqını, Çar Rosiyeniñ tacavuzçılıq qilmi i a ve Çin xanedanlıqiniñ mustebit küçlerige yardım qilip déhqanlar qoz ilañini deh etlik bastur anlıqı a qattiq narazi bolup, pütün küçi bilen xelqni qollap kuvvetligenlikini, zulum a qar i çiqanlıqını körüval ili bolidu.

Yuqirida dep ötüp ketkende, air balalıq vaqtidin tartipla nahayiti qiyin araitta ya i an. *azat der-Mülki Çin* dastaniniñ kiri qismida bu ehvalni mundaq tesvirli gen:

¹ Bu eser tunci bolup 1877-yil ne ir qilin an bolup, 1881.yili traci köpeytilip yene bir qétim basturul an.

*Öziim ademler peqiri idim,
Peqir ne demektur heqiri idim*

*Ne eñnimde ton bar, ne ilkimde zer,
Xuda xevpidin tapmayin hiç xever.*

*Ötüp bu qisim ömrümüz neççe yil,
Xalayıq ara ança xaru-zelil*

*(Men ki ilerniñ eñ yoqsuli idim,
Yoqsulla emes belki haqaretlengini idim,
Uçamda ne ton, qolumda ne altunum bar,
Xudaniñ xevp xeteridin xeversiz idim
Ötti ömrümnüñ qançe yillari,
Xelq arisida mu undaq xaru zarliqta) (UKET 1050-1051)*

Bu misralar uniñ pütün hayatini ve dünya qari inimu yi inçaqlap körsitip bermekte. Molla Bilal ömür boyi kembe ellik içide ya i an bolup, bu misralardikige ox a , “yoqsul bolupla qalmaq, haqaretlengenlerden (heqir) idim” déyi arqılıq, haqaretlik hayatniñ yani, erkinlikten mahrum ya a niñ maddi cehetteki kembe elliktinmu yaman ikenlikini, esir hayatniñ heqiqi hayat emeslikini tonup yetkenlikini körsitip béridu. uña u 1864-yili lida yüz bergen xelq qoz ilañ a bivaste qatni ipla qalmaq bu ulu küre ni *azat der mülki Çin* atlıq eseri bilen ebediyle türüp, keyinkilerge yetküzü ke tiri qan ve qoz ilañ a rehberlik qil an xelq yolba çilari bilen qoz ilañ a qatna qan xelqni medhiligen. Bezi materyallar a qari anda, air Sadir Palvan bilen birlikte ceñge qatna qan, dastandimu bu exisler heqqide bayanlari bar, epsuski bu qutluq ceñniñ meyvesi Çar Rosiye tacavuzçilariniñ qoli a ötüp ketken, 1881-yilida ba lan an “çoñ köç köç” mezigilide airmu mecburi Yarkentke köçüp çiqip ketken (UKET, 1051-52).

Nazimniñ ömrüniñ axirqi yillari a munasivetlik köp melumatimiz yoq, lékin 1882-yili ulcadin Yarkentke köçüp çiqqan bolup, bu yerdimu namratlıq ve veyrançılıq içide ya a anlıqi, 70 ya ida ema bolup qal anlıqi ve bu yerde 18 yil ya ap, 1900-yili 75 ya ida vapat bol anlıqi heqqide melumatlar bar (UKET, 1052-53).

2. airniñ Eserleri

airniñ bizgiçe yétip kelgen eserleri hazirçe 4 kitaptan ibaret bolup bular tövendikiler:

1. *ezelyat* (1851)
2. *azat der mülki Çin* (1875)
3. “Çañmoza” Yüsüpxan (1881)
4. *Nazugum* (1882)

2.1. *ezelyat* (*ezeller Toplami*)

airniñ kiçikidinla ilimge hirismen ikenlikini yuqirida bayan qilip ötken iduq. Uniñ balalıq ça laridin ba lapla iir yazi qa ba li anlıqini mölçerle qiyin bolmisa kérek. Nitekim, air, “Nazim” (air, nezmiçi) texellusi bilen nur un qo aq ve gezellerni kiçig ça idin ba lapla yazi qa ba la an. Uniñ deslepte yaz an qo aqlari xelq tili a yéqin bol açqa xelq terepidin söyülgen ve nax a qilip oqulup é iz a tarqal an, air bu iir, qo aqlarni 1851- yili topla, retlep *ezelyat* isimlik bir kitap tüzüp çiqqan (UKET, 1050). Bu kitapni Nazimniñ Divani déyi kimu bolidu. Bu Divan bilen munasivetlik, her xil hikayeler bar. Eytili içe bu kitapni söygen qizi

Renaxan Appaqa yé il tavar ya liqqa orap teqdim qil an iken. Eserniñ mu u birla nüsxasi barmidi ya ki air özide bir nüsxasını saqlap qal anmidi bular éniq emes. Lékin, *ezelyat* iirler toplaminiñ esli originalı bizgiçe yétip kelemigenliki éniq, uniñ birla nüsxası Mutaali Xelpet Kamal Hacio li (1868-1962) qolida köçürülüp saqlanıp qal an bolup, Kazaqıstanda ne ir qilin an *ezelyat* mu u nüsxanı esas qıladı (Avudov 2004:89).

ezelyat airniñ icadı qabiliyetini xéli yüksek seviyede ipadeligen deslepki emgek méyvesi bolup hésaplınidu. Bu kitapta 2016 misra iir bar bolup, bularniñ içidiki lirik iirleri arqılıq u zamandiki il ar idiyévi éqim a vekillik qil an ve heqiqi söygüni, erkinlik ve vetenperverlikni qiz in küyligen (UKET 1053).

Bu eseride yene air, terki dünya zahitlerniñ hayatını emes insanniñ güzel hayatını, muhabbetni küylegen, insanlar arasidiki munasivetlerniñ qandaq bolu i kéreklili heqqide pikirlerini bayan qil an. ctimai mesilelergimu köñül bölüp erkin, adaletlik ve xatircem hayat üçün xelqni qoz alıp zulum a qar i turu qa çaqır an. Feodallıqni ve uniñ qo di uçlarını qattıq tenqit qil an (Avudov 2004:89-90).

2.2. airniñ Dastanları

Molla Bilal Nazim öz xelqiniñ edebiyatını, tarixini ögenipla qalmaq erq edebiyatı ülgelerinimu qétirqip ögengen. Uniñ bizge qaldurıp ketken eserleri san cehtin köp emestek körüsimu, hecim cehtin köp hem süpetlik dep qara qa bolıdu. Molla Bilal edebiyatniñ dastan kebi yirik janirini tallap al an ve edebiyat tariximizde eñ köp dastan yaz an air unvanını al an. Molla Bilal dastanları bilen Uy ur edebiyatı a yéni mezmun qo up, edebiyatimizni béyiti bilen birge edebiyat türiniñ yéni ülgilirimimu tiklep bérigen. Buniñ bilen Uy ur edebiyat tarixidiki bo luqları toldurıp, muhim bir devirniñ vekili bolalı an.

erq edebiyatidiki dastançılıq ve u devirde, Molla Bilal oqu an me hur dastanlar, edipniñ icadiyetige zor tesir qil an ve air ömrüniñ eñ bereketlik yıllarında ox imi an témilarnı esas qılıp, Uy ur edebiyat tarixide nahayiti muhim orunni igelligen qımmetlik dastanlarını yazıp qaldur an. Bolupmu, *azat Der Mülki Çin* dastanını yaz anda Firdevsi, Camii ve Navayılarnıñ qehrimanlıq dastanlarını ülgé qil anlıqı, eserde qollan an til ve vezin qéliplarnıñmu bu me hur edebiyatçılarnıñ eserleridiki qe ox aydı anlıqı bu noqtını çü endürüp béridu (Avudov 2004:91).

Tövende uniñ dastanları heqqide qısqa toxtalıp ötümiz.

1) *azat Der Mülki Çin*

Molla Bilal Nazimniñ bizge qaldur an edebi yadıklararı içide muhim salmaqni igelligen eseri *azat Der Mülki Çin* (Çin Memleketideki *azat Uru i*) isimlik tarixi veqeler eks ettürülgen, épik dastanıdur. Bu eser Uy ur edebiyatı üçün qançilik muhim ehmiyetke ige bolsa, Uy ur yéqinçi zaman tarixi üçünmü unçilik muhim qımmetke ige. Amma, bu eser bilen munasivetlik etraplıq tetqiqat téxi élip béril ni yoq.

Bu eser 1860-1870 - yıllarda lida meydan a kelgen Mançu Xandanlıqıqa qar i keñ kölemdeki milli küre ni téma qil an. Molla Bilalniñ bu eseri çetelik tarix unaslarnıñmu diqetini tartqan. 2004-yılı Amerikada, Xo-dong Kim terepiden yazıl an *Holy War in China: the Muslim rebellion and state in Chinese Central Asia, 1864-1877* atlıq kitapniñ meydan a kéli igimu ilham menbesi bol an.

airniñ bu eseri air bilen Pantosovniñ dostluqı imu sevepçi bol an. Bu eserni 1876 yılı ulcada körgen Pantosov aptorniñ hayatta ikenlikini bilip uniñ bilen körü ken ve bu uçra i tin kéyin Bilal Nazim ve Pantosovniñ dostluqı ba lan an. Pantosov bu eserni iki qısım qılıp 1880 ve 1881- yıllarında Qazanda ne ir qil uz an. Eserniñ 1- qısımı, Pantosovniñ eser aptori ve eserniñ

témasi bilen munasivetlik melumatlarni öz içige al an bir “Kiri Söz”i bilen eserniñ orginal metnini içige almaqta. 2- qisim, eserniñ metnide yer al an xam sözler bilen eyni vaqıtta ulca iveside i letilivatqan ve yéziq tilida qollinilivatqan bezi sözlernimu öz içige al an bir lu et qismi bilen sözlerniñ izahatlaridin te kil tapqan bölümün tüzülgen. Pantusov eserni, *Voyna Mosilmani rotiv Kitayisev* (Xitaylar a Qar i Müsülmanlar Uru i) di en isim bilen, *Tarançi iveside bir Tekist* dégen kiçik bir téma bilen ne ir qıldur an. Bezi matéryallarda, Pantusovniñ bu eserni ne ir qili üçün ketken barliq çiqimni öz yanidin töligenliki yézil an ve Pantusovniñ bu alicanap xisleti metbuatlarda hörmet bilen til a alin an (Avudov 2004:89)

Pantusov bu ne ride, Molla Bilal’niñ 54 ya qa kirgenlikini, sa lam ve hayatta ikenlikini, ulcadiki bir mesçitte imamliq qilivatqanliqini ve bo zamanlarida eser köçürüp köpeyti ve icadiyet bilen u ullanivatqanliqini yaz an (Nazim 1880). Buniñdin sirt eserniñ 1875 - yili Bars yilida yazili qa ba lanip 1876 yilida püttürülgenlikimu til a élin an (Nazim 1880). Bu melumatlar Molla Bilal Nazimniñ qaçan tu ul anliqini éniqla ta muhim ehmiyetke ige uçurlar bolup hésaplinidu.

Bu dastanda yuqirida bayan qilin andek, 1864 – yili li rayonida yüz bergen fé’odal ékspilatatsiyeye qar i élip béril an déhqanlar qoz ilañniñ ceryani obrazliq eks ettürülgen. Bu eser réalizmiq edebiyat métoði bilen yazil an tarixi dastan bolup, eserde air qoz ilañ ba çilaridin tartip, qatna quçilar içe ve hükümet tereptin xelq içige soqulup kirivélip, küre niñ elbigé éri mesliki üçün ketmen çapqan xainler içe tipikle türüp tesvirligen. (Avudov 2004:91). Qoz ilañ yétekçileriden Abdurusul Beg, Ela Sultan ve Sadir Palvanlarni çoñqur hürmet bilen medhiligen (UKET 1059). a’ir bu dastan arqiliq réalizmiq icadiyet usulini yéñi bir basquçqa kötürüp, vetenperverlik, xelqperverlik ve erkçillikni eks ettürü niñ yéñi ülgisini yaratqan.

Eser qurulu cehettinmu bezi alahidiliklerge ige. Nazim, dastanlarniñ eñ muhim alahidiligi bol an iiri usluþni talla bilen birge her bölümniñ ba ida u bölümde qaysi veqe ve kimler heqqide söz qilinidi anliqini, qisqa qilip yi inçaqlap nesir usuli bilen bayan qil an. Buniñ bilen eserde iir ve nesir ekli birle türülüp, iç içe gireli ip ketken. Bezi bölümlerde nesir esas salmaqni igelligen ehvallarmu körüldü. Mesilen, bir bölümde alte betlik bir nesir içide peqet 12 misraliq béyit yer al an (Nazim 1881: 18-23). Eserniñ ba lani i ve ayaqla i i u devirniñ usluþ alahidilikige xas teriqede yazil an bolupla qalmay, bu qisimlarda airniñ özi ve etrapidiki dostlari, eserniñ meydan a kéli i üçün yardem qil anlar bilen munasivetlik bergen uçurlari ve bu ceryanda qollan an edebi tildin Nazim a xas bir yéziqçiliq eklini körüvéli qa bolidu. Eser bu alahidilikleri bilen qurulu ekli cehettinmu mexsus bir tetqiqatni kütüp turmaqta dep éytaalaymiz.

2) Çañoza Yüsüpxan (1881)

li qoz ilañi, Çar Rosiyeniñ yardemi bilen me lubiyetke uçri andin kéyin, Çar Rosiye yardeminiñ mukapati süpetide ulcaniñ bir parçası Yarkentni bölüp élivalidu. Çiñ hükümeti bolsa, xelq qoz ilañi a qatna qan xelqtin öç éli qa, keñ kölemlik tutqun qili qa ve veh iyane öltürü ke ba laydu. Amalsız qal an Molla Bilal miñlarçe bextsiz ulca xelqi e ox a Ruslarniñ qolidiki veten tupraqi a köçüp kéti ke mecbur bolidu. Bu köç köç helekçiligi mezgilidimu air yazi tin toxtap qalmaydu. Bu a ir yillarda air eñ çoñ ziyanniñ yene xelq içidiki yalaqçi, xainlerden, din toni a orinival an iki yüzlimiçilerden kélidi anliqini tonup yétip xelqni ular a qar i agahlanduru ve ularniñ epti be iresini açip béri üçün Uy ur edebiyatida yéñi bir tür satira (satirik) dastanniñ nemunisi bol an *Çaño-moza Yüsüpxan* atliq eserini yazidu.

Molla Bilal Nazim, Yüsüpxan obrazini yarati ta eyni vaqıtta xelq içide keñ tarqal an hikayeden paydalani bilen birge, öz hayatida uçri an rial meselelerdinmu paydalan an (Avudov 2004: 92).

Bilal Nazim, Çañoza Yüsüpıanı 1881-yiliniñ axırları ve 1882- yılınıñ ba larıda yazıp tamamlıan. Uniñda 1838-yılları li rayonınıñ Ketmen² yézasıda yüz bergen veqe téma qilin an bolup dastanda Qoqendin kelgen aldamaı, ačköz, qaraniyet bir sopini pa qilip, bu arqılıq eyni vaqıtta a durmiçiliq ve apet xarakterideki buz unçılıqları keltürüp çikarip, xelqqa é ir balayı apetlerni alip kelgen sopılar a bol an nepretini ipadileydu (UKET 1066). Bu dastan tenqidi réalizm métopi bilen yazıl an. Dastanıñ hecvi xarakterı küçlük bolup, témasıdiki “çañoza” (uzun telpek) dégen atal udinla nahayiti éniq körünüp turmaqta.

air bu eseride dinniy ton a orinival analdamaı, ačköz, i vager Yüsüpıanıñ saxta qilmi larini ötkür hecvi til arqılıq açıp bérip, xelqni bundaq qilmi lardin hezer eyle ke çaqiridu.

Yüsüpıan qoyuq satirik ve komédiyelik xarakterge ige muveppeqiyetlik yaratıl an obraz, qan – qanı a siñip ketken kespi aldamaınıñ tipi, undaqta dinniy ton a orinival an tipik hiliger tülke ve callat. Aptor bu eserni yazıp tamamlı andin kéyin ulcada köçürüp köpeyti purseti bolmi anlıqı üçün Pantusov a bergen bolu i mumkin. Bu eser Pantusov terepidin 1909-yili ne ir qildurul an “Tarañı Xelq Edebiyatidin Nemuneler” atlıq toplamda yer al an.

3) Nazugum (1882)

Nazugum hem téması hem mezmuni nuqtisidin al anda 19 - esir Uy ur edebiyati sehneside körülgen yéni bir ülge eserdur. Çünki, Molla Bilal bu eseride bir ayalni ba qehriman qilip tallıval an. Bu arqılıq ayalları noqul halda “güzellik, dilber, söygü, a iq” obyektı süpetide tesvirle bilenla çeklenip qal an enenini buzup ta li an. Dastanda xelq bilen bille xelqniñ bexti üçün, erkinlikı üçün küre sepleride erler bilen mürini mürige tirep dü mence qar i ceñ qil an, öz erkinlikı ve izzet nepsini qo da üçün qehrimanlarçe éli qan cesur bir Uy ur qiziniñ—Nazugumniñ anlıq obrazi yaratıl an. Nazimniñ, Nazugumga ox a her cehtin alahide bir xanim-qizni ba qehriman qilip tallap al anlıqı aptorniñ Uy ur cemiyetide ayallarıniñ roli ve orniniñ nahayiti muhim ikenlikini tonup yetkenlikini körsitipla qalmaq, uniñ il ar pikirlik bir ziyalı ikenlikinimu çü endürüp béridu.

Dastandaki u misralarmu bu közqarı imizniñ to ra ikenlikini körsetip bermekte.

*Aniñteg bolsa xatunlar salix, pak,
Bu Mançurlar zulmi aña nedur, bak,
Buniñdek bolsa xatunlar faali,
Tapar cennet bu zenlerden kamali, (UKET 1064)*

“Ayallar uniñdek peziletlik ve pak bolsa, bu Mancularniñ zulmi uniñ a qandaqmu kar qilalisun; Ayallarıniñ i -izleri mu undaq bolsa, Cennet ular bile to up ketken bolmasmidi”.

Dastan 1882 - yili yazıl an bolup, Bilal Nazim, bu eserni meydan a keltürü te heqiqi rial pakitlarnı esas qil an. Nazugum Çiñ xandanlıqı a qar i Qe qerde kötürülgen xelq qoz ilaıni a qatna ip, qoz ilaıni me lup bol andin kéyin qol a élinip li a sürgün qilin an miñli an esirler içidiki bir Uy ur qizi idi. airniñ Nazugum atlıq bu cesur qizniñ hayati ve sergüze tlerini bilidi an pi qedemlerden ehval igelligenlikı, hetta ularni öyige çaqirip kélip dastanı üçün munasivetlik hikaye, uçur ve dénil topla anlıqı, topla an matéryallar a asasen “Nazugum Qissasi” ismi bilen bu dastanı yazıp çiqqanlıqı melum (UKET1063). Demek, air Nazugum a ox a heqiqi ya ap ötken bir insanniñ hayatını ilham menbesi qil an ve eseriniñ ba qehrimanı qilip tallı an.

Molla Bilal Nazim bu eserini yazıp tügetkendin kéyin Pantusovqa bergen, Pantusov bu esernimu, airniñ ba qa eserleri bilen qo up “Tarañı Xelq Edebiyatidin Nemuneler” nami astıda bir toplam qilip 1909 - yili ne ir qildur an.

² Ketmen yézası xazırqı Kazaqıstan`niñ Yarkent tevesideki bir yéza.

Molla Bilal Nazim 1882-yiliniñ Mart ayında, ulcada yazıp tügetken *Nazugum* heqqideki dastanidın kėyin yene qandaq eserlerni yazdı bu heqte heçqandaq melumatımız yoq.

XULASE

Yuqırıda körüp ötkinimizdek Molla Bilalniñ hayati Uy ur xelqiniñ boran-çapqunluq, zulum bilen tol an, eçini liq tarixniñ daval up tur an yıllarında ötken. Uniñ bizge qaldurup ketken icadi mirasi öziniñ bed'iy qimmeti, temasiniñ her xilliqi, uslubiniñ yarqinliqi bilenla emes belki eyni yıllardiki rial hayatni, canliq, heqiqi ve tesirlik qilip eks ettürüp bergenliki bilenmu qimmetlik. uniñ üçün, Bilal Nazim, 19 - esirdiki me hur exislerdin Sadir Palvan, Molla akir, Seyit Muhammet Qayıllar bilen bir devir Uy ur edebiyatiniñ eñ münevver ülgeleri qataridin orun al an il ar pikirlik vetenperver airdur. O Uy ur edebiyat tarixide meñgü öçmeydi an, icadiyet ruhi sansız air ve küre çan evlatlar a ilham bėrip turidi an bir parlaq yultuz bolup orun al an.

Bizniñ Molla Bilal a ox a vetenperver, ilimsöyer ecdadlarımızdin ögenidi an nerselerimiz köp. Biz ularniñ rohi a varisliq qili imiz ularni meñgü unutmasliqımız kėrek. airniñ eserleri üstide tėximu inçikilep tetqiqat élip bėrili i kėrek. airniñ eserleri üstidiki tetqiqatlarniñ tarix ve edebiyat söyler terepidin tėximu tepsili ve çuñqurlap élip bėrili i a tilekda miz.

MENBELER VE Q SQART LMALAR

- 📖 AVUDOV Savut Molla, “Uy ur Xalqiniñ Ulu airi Molla Bilal Nazim”, (Ne irge Teyyarlı an: Veli Kėrim Kėkalp), **Bulaq**, 2004/2, 88-93.
- 📖 NAZ M Molla Bilal Bin Molla Yüsüp, “Nazugum”, **Bulaq: Uy ur Klassik Edebiyatı ve A iz Edebiyatı Mecmuesi**, inciañ Xelq Ne riyati, Ürümçi, 1981/1, 208-225.
- 📖 NAZ M Molla Bilal, **azat der Mülki Çin**, (Ne irge Teyyarlı an N. N. Pantosov), Qazan, 1881.
- 📖 “Pantusov’s introduction to Mulla Bilal’s Xoly var in Çina”, <http://www.txenevdominion.net/1749/>, körülgen vaqti, 15.06.2011.
- 📖 PANTUSOV N. N., **Materialy k izuçeniü narieçia Tarançei li iskago okruga.** mperatorska -go universiteta, Kazan, 1897-1907.
- 📖 _____, **Obraztsy tarançiiskoi narodnoi literatury: teksty i perevody.** mperators kago universiteta, Kazan, 1909.
- 📖 UKET: OPUR Vahitcan ve ESQER Hüseyin, **Uy ur Klassik Edebiyatı Tizi liri**, Beiciñ, 1987.